

ANUARIO BRIGANTINO

2021

N.º44

ANUARIO BRIGANTINO

Fundado por D. Francisco Vales Villamarín

Comité Científico

Ángel Arcay Barral (director)

Xosé M.ª Veiga Ferreira (subdirector)

Alberto López Fernández (secretario)

Martín Almagro Gorbea

Fernando Alonso Romero

Manuel Ares Faraldo

Manuel Ma de Artaza Montero

Pablo Cancelo López

Marta Colón Alonso

Concepción Delgado Corral

Alfredo Erias Martínez

M.ª Jesús Lorenzo Modia

Carmen Manso Porto

Xosé Luís Mosquera Camba

Manuel Núñez Rodríguez

James Duran/Séamas Ó Direáim

Carlos Pereira Martínez

Antonio Raúl de Toro

Daniel Lucas Teijeiro Mosquera

Xesús Torres Regueiro

José Manuel Vázquez Mosquera

Sempre no recordo (†):

José Antonio Fernández de Rota

Antonio Meijide Pardo

José Antonio Miguez Rodríguez

Xulio Cuns Lousa

José García Oro

Luis Monteagudo García

Xosé Ramón Barreiro Fernández

Colaboradores técnicos:

Yosune Duo Suárez

Martín Fernández Maceiras

Silvia Muíño Naveira

José Luis Pariente

Ermita Rodríguez Pérez

EXCMO. CONCELLO DE BETANZOS

2021 n.º 44

Dos traballos asinados
responden os seus autores;
dos demais, a dirección do
ANUARIO BRIGANTINO

Data límite de admisión de
orixinais:
31 de MARZO

REDACCIÓN E INTERCAMBIO

Concello de Betanzos
Arquivo e Biblioteca Municipais

Rúa Emilio Romay, 1
15300 Betanzos, A Coruña

Tlf. 981 77 36 93
anuariobrigantino@betanzos.net

O *Anuario Brigantino* é unha revista de investigación, editada polo Concello de Betanzos. A presentación e a aceptación de traballos implica a cesión automática de dereitos de publicación por parte do autor, tanto en formato papel como en Internet.

Está considera na categoría “C-Normal” segundo a valoración do Ministerio de Cultura e clasificada así mesmo pola UNESCO (080000, Multidisciplinares. Humanidades). Aparece tamén integrada nas seguintes bases de datos: RISO e ISOC, esta realizada polo *Centro de Información y Documentación Científica* (C.I.N.D.O.C.) do C.S.I.C; DICE (*Difusión y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas*); DIALNET (*Portal de Difusión de la Producción Científica Hispana*); RILM Abstracts of Music Literature (*Repertoire International de Litterature Musicale*); MIAR (*Matriu d'Informació per a l'Avaluació de Revistes*); LATINDEX (*Difusión y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas*); *Ulrich's Periodicals Directory*; REBIUN (*Red de Bibliotecas Universitarias Españolas*); CARHUS Plus + 2018; RESH (*Revistas Españolas de Ciencias Sociales y Humanidades*).

Cuberta:

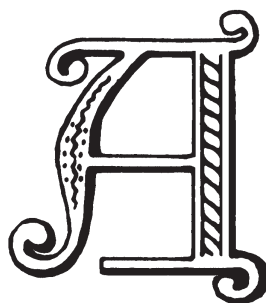
*Debuxo dun fragmento da fonte da
Diana Cazadora de Betanzos deseñada
por Pedro Villar.*

Contracuberta:

*Debuxo a partir fotografía de Ferrer
"Vendedoras na rúa da Porta da Vila".*

*Deseño da cuberta, composición e
maqueta: Yosune Duo Suárez.*

*Depósito legal: C-680/96
ISSN: 1130-7625
Imprime: LUGAMI*

ÍNDICE

* Gravados rupestres no concello de Paderne, polo GRUPO DE ARQUEOLOXÍA DA TERRA DETRASANCOS.....	11
* Dous machados de tope inéditos do Museo das Mariñas e o «Grupo 29» de Luis Monteagudo, por JOSÉ SUÁREZ OTERO.....	23
* Un pequeno puñal de espigo inédito del Museo das Mariñas: sobre armas, imagen y “representación” en los inicios de la Edad del Bronce, por JOSÉ SUÁREZ OTERO.....	33
* Nuevos elementos arqueológicos en Coirós (A Coruña), por DAVID FERNÁNDEZ ABELLA.....	41
* Ara romana de Perbes <i>Conventus Lucensis</i> , provincia Hispania Citerior, por FELIPE ARIAS VILAS e M. ^a DOLORES DOPICO CAÍNZOS.....	55
* Revisións y actualizacións del <i>corpus</i> de inscripciones romanas de Galicia (Hispania citerior), por JUAN MANUEL ABASCAL.....	59
* La Virgen de la Leche de Santa María de Conxo, por CARMEN MANSO PORTO.....	101
* Benfactores de la provincia de A Coruña: Los legados a los Establecimientos de Beneficencia Provincial (II), por MANUEL FIAÑO SÁNCHEZ.....	151
* Los Verederos de Betanzos 1789-1831, por ANDRÉS MOSQUERA GALÁN.....	177
* Crónica del Somatén Armado en el Partido de Betanzos (1920-1932), por JOSÉ LUIS CRESPO GARRIDO.....	185
* 10 anos do Memorial Carlos López García-Picos: a homenaxe de Betanzos ao seu músico máis internacional, por JAVIER ARES ESPÍÑO.....	233
* La restauración del retrato de Carmen Echeverría-Olaverri pintado, por Víctor Morelli, por CREA Restauración S.L.....	243
* A Porta da Vila de Betanzos: a súa demolición e ensanche, por DANIEL LUCAS TEIJEIRO MOSQUERA.....	267

* Os deportados galegos nos campos de concentración da Alemaña nazi (1940-1945). O caso da comarca de Betanzos, por ALBA GARRIDO FERNÁNDEZ e CARLOS LOZANO GONZÁLEZ.....	307
* “ <i>En las orillas del Sarela</i> ”. Exclaustración, xardín e literatura no pazo de San Lourenzo, por RICARDO VARELA.....	321
* A representación da tecnoloxía no parque do Pasatempo de Betanzos. Análise do mergullador e do dirixible, por YOSUNE DUO SUÁREZ.....	339
* Luis Cortiñas (1900-1987). Nacionalismo, republicanismo, condena e exilio, por XESÚS TORRES REGUEIRO.....	357
* As obras particulares no Arquivo municipal de Betanzos (1931-1962), por ÁNGEL ARCAÿ BARRAL.....	453
* Actualizando a tradición: uns Xogos Florais do século XXI, polo grupo PESQUEDELLAS.....	479
* ACONTECEMENTOS DO ANO.....	487
* ENTIDADES CULTURAIS.....	519
* Presentación do Anuario Brigantino 2020, por ANTOLÍN SÁNCHEZ PRESEDO.....	537
* Presentación do anuario brigantino 2020: palabras de despedida do seu director (15 de outubro de 2021), por ALFREDO ERÍAS MARTÍNEZ.....	551
* Homenaxe a Alfredo Erías, pola REDACCIÓN DO ANUARIO BRIGANTINO.....	559

Os deportados galegos nos campos de concentración da Alemaña nazi (1940-1945)

O caso da comarca de Betanzos

ALBA GARRIDO FERNÁNDEZ*

CARLOS LOZANO GONZÁLEZ**

Sumario

O estudo das experiencias e traxectorias vitais dos galegos deportados aos campos de concentración da Alemaña nazi converteuse nunha necesaria investigación histórica que responda ás demandas da sociedade actual. A través do labor histórico, procuramos encher o baleiro historiográfico existente para o marco galego, e o exemplo da comarca de Betanzos permite observar as primeiras pegadas dun proxecto de longo percorrido en curso.

Abstract

The study of the experiences and life trajectories of Galicians deported to the concentration camps of Nazi Germany has become a necessary historical research that responds to the demands of today's society. Through historical work, we try to fill the existing historiographical gap for the Galician framework, and the example of Betanzos allows us to observe the first traces of a long-term project in progress.

Keywords: Spanish Civil War, Nazi concentration camps, Holocaust, Galicia

* **Alba Garrido Fernández** (Ourense, 1997). Graduada en Historia e Mestrado de Historia Contemporánea pola Universidade de Santiago de Compostela, así como Mestrado Universitario en Profesorado de Educación Secundaria na Universidade de Vigo. As súas liñas de investigación céntranse nos camiños do exilio republicano dende o golpe de estado de 1936 e nas experiencias vitais dos deportados aos campos de concentración da Alemaña nazi, amais de estudar os tipos de resistencia a devandito golpe en Galicia, traballo que está a desenvolver no programa de doutoramento de Historia Contemporánea da Universidade de Santiago de Compostela.

** **Carlos Lozano González** (Palencia, 1996). Graduado en Xeografía e Historia e titulado no Mestrado Universitario en Profesorado de Educación Secundaria pola Universidade de Vigo, amais de realizar o Mestrado en Historia Contemporánea da Universidade de Santiago de Compostela. Ten participado en diversos proxectos de investigación da Facultade de Historia de Ourense sobre poder e elites locais no s. XX, publicando o libro *Crónica de una caída: La destitución de Alcalá Zamora* (Editorial Académica Española, 2018). Seguindo a liña do estudo da evolución, continuidade e ruptura do control do poder municipal nos séculos XIX e XX na provincia ourensá, colaboro habitualmente en *Fronda: A voandeira do Arquivo Histórico Provincial de Ourense*. Actualmente traballa como docente no ensino secundario e está a realizar o doutoramento en Protección do Patrimonio Cultural da Universidade de Vigo co proxecto de tese titulado *A deputación provincial de Ourense: elites, territorio e poder na Idade Contemporánea*.

O XERMOLO DA INVESTIGACIÓN: FONTE, METODOLOXÍA E RESULTADOS

A investigación que serve como base para a elaboración desta análise microhistórica centrada na comarca de Betanzos é o traballo de fin de mestrado «Estudo das traxectorias e experiencias vitais dos galegos que foron deportados a campos de concentración da Alemaña Nazi (1940-1945)», presentado na facultade de Xeografía e Historia de Santiago de Compostela e que se atopa baixo proxecto de doutoramento. Este responde a unha análise histórica, tanto cuantitativa como biográfica, dos galegos que coñeceron o universo concentracionario nazi no marco da II Guerra Mundial.

A historiografía sobre o exilio galego centrouse nesa parte que, condicionada tanto polas redes microsociais trazadas pola propia experiencia da mobilidade xeográfica como pola influencia que exercen as colectividades de emigrantes en América, se decanta polo outro lado do Atlántico. De cotío afirmase que a práctica ausencia de fronte de combate en Galicia, xunto coa situación xeopolítica do territorio, non sempre leva a que o exilio galego comparta esa experiencia miliciana ou o combate na guerra. Trataríase, pois, dun exilio que procura unha vía directa entre Portugal e América ou Galicia e América, amosando unha menor tendencia a permanecer en Europa. Namentres, xa fora por falta de oportunidades, tempo ou azar, non todos os galegos que abandonaron o territorio co estalido do golpe de 1936, ou con anterioridade por motivos económicos, puideron partir cara terras americanas.

Foi obxecto desta investigación a análise das orixes, perfís socioeconómicos, profesionais e políticos que presentan os deportados; do seu papel durante o conflito civil (1936-1939), das tendencias de saída do territorio español e das actividades que desenvolven unha vez se atopan, na súa maioría, en territorio francés. Procuramos que isto nos permitira trazar perfís comúns entre as personalidades analizadas coa finalidade de comprender o seu destino e proporcionar unha recompilación de nomes e traxectorias que atopamos a este respecto. Isto último, funciona como base da investigación a través dunha base de datos na que se recollen variables que nos permiten reconstruír o periplo vital de cada persoa.

No baleirado de información foron esenciais a obra de Benito Bermejo e Sandra Checa (2006), as investigacións sobre as áreas de Ferrolterra, Eume e Ortegal do historiador Enrique Barrera (2007; 2012) ou a de Emilio Calle e Ada Simón (2005), a cal nos aporta información respecto ás fuxidas en barco dende terras galegas. Para completar a recompilación total dos 208 nomes, foron fundamentais as novas recollidas nos xornais e documento s históricos ata a actualidade. Amais, a ARMH de Galicia conta con diferentes grupos de traballo e difusión neste campo para as catro provincias galegas, destacando especialmente os casos de Ourense e Pontevedra. Unha vez recollidos todos os nomes, a busca indagou no percorrido de cada un. En canto aos concellos de orixe dos deportados, puidemos reconstruír o de 201, descoñecendo ou dubidando sete, cuestión que tentamos atallar a través do contacto coa administración municipal. Por outra banda, a consulta no Centro Documental de Memoria Histórica de Salamanca a través do Portal de Arquivos Españóis facilitou a aproximación ao coñecemento da afiliación política e participación no conflito civil de varios deportados. Igualmente, no referente á participación na guerra, foi fundamental a obra de Santiago Álvarez (1989) na que se recolle unha lista de participantes nas Milicias Galegas entre os que se atopaban algunhas das persoas analizadas. Na Biblioteca Virtual de Defensa atopamos información relativa á profesión, periplo na guerra e trámites referidos á xubilación levados a cabo logo do franquismo

dos que formaban parte do exército e dos milicianos integrados posteriormente no Exército Popular da República. A busca tamén se centrou na base de datos Nomes e Voces, proxecto de investigación levado a cabo dende 2006 por un grupo de historiadores galegos especialistas na represión en Galicia. Por outra banda, no arquivo da USC Terra e Memoria contamos con fontes orais en relación coa guerra e a ditadura, mais non atopamos reflectida a experiencia algunha de galegos que remataran nos campos do III Reich.

Finalizado o baleirado e plasmado na base de datos, pareceunos pertinente reflectilos a través dunha serie de gráficos que nos permiten unha análise máis detallada e visual das principais cuestións (data de nacemento, número de deportados por concello, afiliación política, ano de saída do territorio español, participación na guerra, participación na Resistencia, nas CTE e na Lexión Estranxeira, ano de deportación, relación entre os diferentes campos de concentración, falecidos e data de pasamento, etc.). Amais, a partir dos datos cartográficos do IGN elaboramos un mapa de coropletas do territorio galego no que se amosa, mediante unha escala cuantitativa, o número de deportados galegos por concello. Isto permítenos interpretar de xeito máis doado a información recompilada e tratar os datos de xeito comparativo entre as diferentes comarcas e concellos, así como amosar os resultados dun xeito máis visual. A partir de aquí procuramos as causas que poderían levar a este desenlace dentro das dinámicas propias de cada territorio.

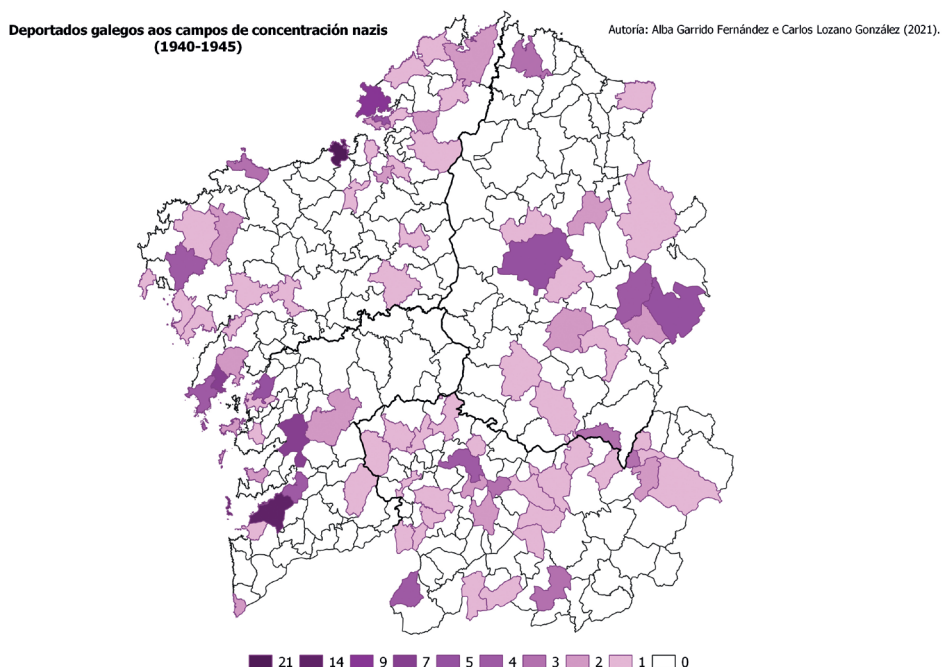

Fig. 1. Deportados galegos aos campos de concentración nazis (1940-1945) (Elaboración propia).

Como observamos no mapa, a maior concentración de deportados en Galicia corresponde coas urbes da Coruña (21), Vigo (14), Ferrol (9) e Pontevedra (7). A nivel comarcal e rexional, destacan as áreas da costa Ártabra, a costa da Morte e as Rías Baixas, espazos cun gran dinamismo sociopolítico, sendo senlleiros os concellos da Coruña, Vigo, Ferrol, A Pobra do Caramiñal (7), Vilagarcía de Arousa (5), Mugardos (5), Dumbria (4), Redondela (4) ou Ribeira (4). Tamén destacan as zonas interiores de Ourense, caso de Entrimo (4), Monterrei (3), O Larouco (3) e Paderne de Allariz (3); e de Lugo, tal como amosa a capital (5), Cervantes (5), Becerreá (4) ou Ribas de Sil (3). Pola contra, apreciamos un baleiro en comarcas como a Terra Chá, Deza, Viana ou Terra de Melide.

ESTUDO DE CASO: A COMARCA DE BETANZOS

E para achegarnos ao caso dos deportados naturais da comarca coruñesa de Betanzos, a través dunha perspectiva microhistórica e mesmo biográfica dentro das limitacións coas que nos achamos, pretendemos amosar unha mostra dos resultados que acadamos até hoxe.

Unha apreciación xeral

Atendendo á actual composición municipal da devandita comarca, esta componse polos concellos de Aranga, Betanzos, Coirós, Curtis, Irixoa, Miño, Oza-Cesuras, Paderne, Vilarmar e Vilasantar. Partindo desta información, os primeiros datos xerais amósannos que tres destes municipios (Betanzos, Paderne e Vilasantar) reportaron persoas aos campos de concentracións nazis. A capital brigantina, a máis numerosa en poboación tanto en 1936 como na actualidade, amosa dous casos, os de José Naveira Campos e Felipe Noguerol Otero; mentres que os outros dous concellos presentan un caso cada un: José González Regueiro de Paderne e José López Rama de Vilasantar. Con isto, no contexto provincial a comarca aporta 3 dos 30 concellos afectados na Coruña polo momento e 4 das 83 persoas deportadas da provincia, representando un 5% do total coruñés e un 1,92% do total galego coñecido ata hoxe (208).

Noutra beira, o rango de idade no que se movían estas catro persoas durante a guerra civil en España (1936-1939) e no intre das súas deportacións aos campos (1940-1945) situábase entre os 25 e 35 anos, xa que naceron entre a fin da década de 1900 e o comezo da seguinte, correspondendo co arco temporal maioritario se o comparamos co resto de casos analizados. En ligazón con isto, sabemos que Felipe Noguerol Otero, de 23 anos no intre do golpe militar de xullo de 1936, combateu no bando republicano na posterior contenda civil, sendo o único exemplo dentro dos deportados da comarca e un dos 69 casos semellantes que coñecemos dentro da actual investigación. En referencia aos campos de concentración onde foron deportados, cabe sinalar que 3 dos 4 deportados acabaron no campo de Mauthausen para posteriormente seren trasladados ao subcampo de Gusen, onde pereceron; mentres que Felipe Noguerol Otero acabou en Sachsenhausen e chegou a ser liberado en 1945.

No caso dos betanceiros que acabaron en Mauthausen, José Naveira Campos e José González Regueiro xa compartiran unha estadía previa nun *stalag* situado preto da urbe francesa de Estrasburgo antes da deportación na mesma data (13/12/1940). Namentres, José López Rama partiu ao campo de exterminio nazi a fins de abril de 1941 desde o *stalag* localizado en Altengrabow (Alemaña). Sinalar que a primeira data corresponde co maior traslado a Mauthausen de españois feitos presos en Francia trala invasión nazi no verán

de 1940: 850 dos 4.408 españois (110 galegos) que foron deportados entre decembro de 1940 e abril de 1941. Polo tanto, os tres forman parte do principal e primixenio grupo de galegos que acabaron en Gusen do total de 117 que foron transportados ao subcampo desde Mauthausen ata a fin da guerra. En total, ao campo principal chegaron un total de 154 galegos se sumamos os que non acabaron en Gusen, sendo con claridade o complexo de exterminio nazi que máis galegos acolleu (Garrido, 2021: 66). Do mesmo xeito, estes casos seguen a liña maioritaria dentro das datas de falecemento, xa que o 57% dos pasamentos de galegos nos campos entre 1940 e 1945 deuse en 1941; á vez que pereceron no lugar con maior mortalidade para este colectivo: 91 dos 117 que acabaron en Gusen, morreron.

Finalmente, o caso de Felipe Noguero Otero podémolo alcumar como senlleiro. Deixando os datos biográficos para o seguinte subapartado, o mariño betanceiro foi un dos 6 galegos que acabaron no campo berlinés, sendo un dos 3 que sobreviviron ata a liberación. Malia que chegou en abril de 1943 ao campo, non formou parte de ningunha das tres viaxes que organizaron os nazis nese mes desde o *stalag* francés de Compiègne, chegando o día 28 931 persoas, 10 delas españolas. En total, desde a prisión gala chegaron 66 españois, mais o número ascendería a un total de 200 ata maio de 1945 xa que procedían doutros campos ou subcampos, situándose o noso betanceiro dentro desta liña.

Procura na noite: José Naveira Campos, José González Regueiro e José López Rama

Afondando nos nosos propósitos, malia a escaseza actual dos datos biográficos e administrativos atopados ata o momento de José Naveira Campos, José González Regueiro e José López Rama, intentamos amosar unha visión xeral destes tres deportados betanceiros.

No caso do natural de Betanzos, José Naveira naceu o 24 de novembro de 1910, sendo fillo de Francisco Naveira e María Campos. Residente na vila brigantina en marzo de 1934, sabemos que era vogal do Sindicato de Profesións Varias da CNT da localidade, sendo un dos únicos 18 deportados galegos dos que sabemos a súa filiación á organización anarquista; organización, pola súa parte, cun gran peso na área ártabra, xa que a maioría deles procedían de concellos pertencentes a esta área como reflicte este caso (Fernández, 2011: 157). Previamente, en xullo de 1929, figura dentro dos mozos inscritos á Mariña no departamento marítimo de Ferrol, onde se reclama a súa incorporación ao servizo activo para o ano seguinte¹. Descoñecemos se se efectuou dita orde; da mesma razón, tampouco sabemos se tivo algunha participación activa tralo golpe do 18 de xullo de 1936 e cando aconteceu o seu exilio a Francia, país onde foi feito preso polo réxime nazi a fins de 1940. Interno no devandito *stalag* de Estrasburgo, foi enviado a Mauthausen o 13 de decembro de 1940, onde recibiu o número de deportado 5.073 (Bermejo e Checa, 2006)². Trasladado a Gusen en marzo de 1941, faleceu o 12 de agosto de 1941.

Pola súa parte, José González Regueiro, natural da parroquia de San Pantaleón das Viñas (Paderne), naceu o 10 de decembro de 1907. Desá data ata o seu traslado a Mauthausen, descoñecemos a práctica totalidade da súa vida. Do mesmo xeito, varias persoas con igual identidade nominal existentes na provincia da Coruña nese intre e mesmo condenados xa durante o conflito civil polas autoridades adeptas ao bando sublevado, dificultan as nosas pescudas³. Malia isto, a hipótese máis considerable coa información que temos é que, a fins da década de 1920, residira nalgunha provincia cantábrica, xa que figura un José González Regueiro como obreiro enfermo dunha vidreira da localidade cántabra

de Renedo en outubro de 1929⁴. O posterior exilio trala guerra ou durante a mesma, ou mesmo unha emigración económica a Francia nos anos da Segunda República, antóllase máis fácil desde a costa cantábrica. O que si é certo é que, a fins de 1940, José González Regueiro estaba preso no stalag de Estrasburgo. Enviado a Mauthausen o 13 de decembro de 1940, recibiu o número 4.863. Posteriormente foi trasladado a Gusen en xuño de 1941, falecendo no subcampo o 26 de setembro dese ano.

Pola súa parte, José López Rama, natural de Vilasantar, naceu o 28 de agosto de 1906. Do mesmo xeito dos dous devanditos, a información vital de José López que posuímos é escasa. A través da prensa histórica, intentamos esclarecer os seus pasos previos á deportación. A primeira posibilidade é que, a fins da década de 1920 e inicios da seguinte, cursara na Universidade Pontificia de Santiago de Compostela a carreira de Latín, recibindo un accésit como premio ao seu rendemento académico o primeiro ano⁵. Do mesmo xeito, parece que en 1932 aínda residía na capital galega, xa que se menciona o seu nome – mais cun Juan como primeiro nome – dentro dunha listaxe de persoas que doaron unha serie de cartos co fin de sufragar os gastos do lume que sufriron na casa e na igrexa os pais capuchinos da cidade⁶. A segunda vía, ligada ou non coa anterior, lévanos a Xixón. No Boletín Oficial da Provincia de Oviedo, a febreiro de 1936, figura unha persoa identificada como José López Rama no censo electoral da cidade asturiana, polo que outra opción fálanos dunha emigración económica e dunha posíbel participación na contenda e/ou dun exilio ao inicio, durante ou ao fin da mesma⁷. Aínda así, estas informacións débemolas coller con coidado. Pola contra, o que si é certo é que, en abril de 1941, José López Rama se atopaba no stalag alemán de Altegrabow. Traslado a Mauthausen o día 26 dese mes, recibiu o número de deportado 3.740 antes de ser trasladado a Gusen seis meses despois, falecendo alí o 21 de decembro de 1941.

O poder das palabras: Felipe Noguerol Otero

O caso radicalmente oposto aos devanditos deportados foi o de Felipe Noguerol Otero, quen se erixiu nun grato e clave exemplo para as nosas pretensións grazas ás varias entrevistas que lle fixeron diversos investigadores no fin do século pasado.

Fig. 2. Fotografía de Felipe Noguerol Otero (ca. 1936-1939) (Fernández Díaz, 2009: 262).

Nado o 24 de decembro de 1912 en Betanzos, procedía dunha familia humilde, numerosa e católica. De pai labrego e nai tendeira, destacou polo seu interese pola xeometría e a trigonometría e, ao redor de 1930, ingresou como cabo de Mariña do Estado Maior da Escuadra, posto que seguía a ocupar en 1933⁸. Posteriormente, en xullo de 1934, pasou a desenvolver ese cargo no cruceiro *Miguel de Cervantes*, atracado en Valencia, mais o seu expediente extraviouse e foi confirmado anos despois⁹. O que si é certo é que, a 12 de xullo de 1936, figuraba nese posto e nese barco, amarrado no peirao de Ferrol nos intres do golpe de Estado de días despois¹⁰. Nesas datas, formou parte do comité de cabos que detivo aos mandos golpistas do navío que se sublevaron durante o traslado cara ao estreito de Xibraltar co fin de deter a chegada á península das tropas insurrectas localizadas no protectorado marroquí. A partires de entón, traballou como oficial de criptografía no navío e, ao fin da guerra, formaba parte do Estado Maior do Cervantes como tenente, aínda que tamén formou parte do cruceiro *Libertad* mentres o outro atopábase en reparacións no porto de Cartaxena (Barrera, 2007: 44-48). Precisamente, será dese porto onde parta con outros milleiros de civís e soldados afíns á república o 5 de marzo cara a Tunisia.

O día 7 de marzo chegou a Bizerta (Tunisia), mais estivo unha semana aínda no barco ata que acabou no campo de refuxiados de Meknassy. Tralo inicio da contenda mundial, foi trasladado ao norte do país, onde, xunto a outros españois que viñeran con el, realizou varios traballos físicos non remunerados para o exército francés ata a capitulación da metrópole mediado 1940. Pouco despois, Felipe Noguerol atopou traballo nunha tenda de marroquinería da capital africana, onde coñeceu a un xudeu parisiense membro da Resistencia, Bernard Kousméry, quen deu o seu perfil aos seus superiores para, tempo despois, ofrecerlle formar parte dun comando (Barrera, 2007: 51).

Instalado en Túnez capital, recibe un día la visita de un grupo de la Resistencia. Se han enterado de su especialidad en la Armada Republicana. Necesitan a alguien que sepa morse para señalar a los submarinos aliados dónde deben desembarcar los comandos que vienen para atentar tras las líneas alemanas y luego desaparecer como han llegado. «¿Quiere usted ayudarnos? Yo les dije, con mucho gusto» (Fernández, 2009: 262).

Tras un tempo realizando sabotaxes contra buques alemáns ou afíns ao goberno de Vichy, o 14 de marzo de 1943, día no que tiña como obxectivo comunicar en morse a un submarino británico, foi detido. A tortura dun enlace próximo a el, un oficial da mariña mercante francesa, e realizada trala investigación iniciada pola SS coa explosión dun barco no porto tunesino, derivou na delación de todo o comando. Encerrados na prisión da Casbah, foron interrogados pola Gestapo ata que o día 1 de abril foron levados en avión ata Nápoles; de alí, en tren, chegaron ata Berlín para un novo interrogatorio ata que, finalmente, acabou no campo de Sachsenhausen. Tras un mes incomunicado, volveu á capital alemá para ser interrogado porque os seus expedientes foran destruídos pola aviación aliada segundo as propias verbas de Felipe (Barrera, 2007: 55). Malia isto, Felipe rematou regresando ao campo, recibindo o número 63.260¹¹.

Durante case dous anos en onerosas condicións vitais, estivo traballando en diversos labores, destacando a construción das cámaras de gas e fabricando pezas de avión para a empresa Heinkel. Amais, participou nunha organización clandestina do PCE que perpetrou sabotaxes na produción de material bélico e ofrecía novas do exterior. Finalmente, e nunhas

condicións físicas paupérrimas só amparadas polos vínculos de camaradería que existiron no campo durante a súa estadía, o 25 de abril de 1945 Felipe Noguerol e outros miles de presos, baixo as ordes das SS, saíron do campo e camiñaron centos de quilómetros cara ao Báltico coa pretensión de afogalos no mar e agochar os crimes realizados durante a guerra. Porén, o rápido avance soviético freou estas intencións e, o 1 de maio, as tropas soviéticas neutralizaron á comitiva en Schwerin. Alí, Noguerol e o resto de españois foron agrupados nunha casa abandonada onde se recuperaron ata recibir, a fins de mes e con sorpresa, a nova de que as autoridades soviéticas íanos trasladar a Madrid.

Ante esta situación, o mariño brigantino conseguiu o apoio dun amigo comunista francés, Roger Guérin, quen lles prometeu levalos a Francia. E, dun xeito peculiar, un avión estadounidense chegou á vila alemá e o galo «contou ao xefe do campo que viña a recoller a un grupo de españois que padecían unha grave enfermidade contaxiosa», conseguindo embarcalos cara a París (Barrera, 2007: 61-62). Aloxado no Hotel Astoria parisiense, a súa recuperación foi gravosa e lenta, amosando as consecuencias durante anos na súa dieta. Posteriormente regresou a Tunisia capital e abriu con éxito o seu negocio de marroquinería en 1953, malia a existir a posibilidade de instalarse en Bos Aires, onde foi recibido con honras polo centro betanceiro porteño. En 1962, por outra parte, intentou ir a Betanzos para ver á súa irmá enferma, mais as trabas administrativas alongaron tanto a posibilidade de ir, que esta morreu. Finalmente, trala chegada da democracia a España recibiu unha pensión compensatoria correspondente á súa vida laboral dentro da mariña¹². O único dos deportados betanceiros que, polo que sabemos, loitou na Guerra Civil española, e quen compartiu navío e mesmo destino de exilio con outros mariños galegos que tamén remataron nalgún campo de concentración nazi, caso de Juan José Casal Chao, natural de Fene, o ferrolán Antonio Cendán Rodríguez ou Joaquín Castiñeiras Díaz, orixinario de Ortigueira, xubilouse en 1982 e residiu ata a súa morte, en marzo de 2003, en Montpellier (Francia) (Barrera, 2012: 50-55) (Garrido, 2021: 30-31). Felipe Noguerol Otero, condecorado coa cruz de Combatente Voluntario da Resistencia, a cruz de Guerra 1939-1945 con Palmas, a medalla militar e a orde de cabaleiro da Lexión de Honra en Francia, nunca retornou á súa Betanzos natal (Fernández, 2009: 268).

CONCLUSIÓN

Tras analizar as traxectorias e experiencias vitais da maioría dos galegos que tiveron que abandonar o territorio estatal dun xeito ou doutro e que remataron por ser deportados aos campos de concentración europeos da Alemaña Nazi, podemos establecer unha dinámica común que nos confirma a dinamización social, cultural e política que se vive en Galicia durante o primeiro terzo do s. XX. Tendo en conta que máis do 80% proceden de zonas rurais, non é a configuración de culturas políticas en Galicia característica única e exclusiva do mundo urbano (Leira, 2013: 16-42). Despois de tentar reconstruír o periplo das 208 persoas analizadas, conseguindo esclarecer a afiliación política ou a participación que tiveron na Guerra Civil de varios deles, e agrupalos en base ao paso polos diferentes *stalags* e á data de deportación, non acadamos a coñecer a experiencia completa de todas elas, sobre todo en relación co seu paso por Francia. A pesares de que as datas da saída peninsular en Galicia adoitan ser máis temperás, podemos dicir que gran parte dos deportados comparten a experiencia de guerra, o que os fai cruzar a fronteira terrestre maioritariamente a principios de 1939, coa caída de Cataluña. En definitiva, e malia o xa definido fin principal desta investigación histórica, o cal pretende amosar o papel que

tiveron estes galegos durante a guerra civil e o posterior conflito mundial, queda moito traballo de investigación, xa que os traballos cos que contamos concéntranse en espazos definidos en contraposición doutras áreas da xeografía galega.

Costura Apretada

PROVINCIA DE LA CORUÑA

Parroquia de LA RUANUEVA

AYUNTAMIENTO DE BETANZOS

Lugar de Ruanueva

MODELO NÚM. I

Casa núm. 39

215

Baja del padrón á que se refiere el artículo 21 del Reglamento y que está obligado á cubrir todo cabeza de familia conforme á las instrucciones puestas al final con el fin de dar al general de este Ayuntamiento dentro del presente mes, en cumplimiento y para los efectos de la ley fecha 2 de Mayo de 1889.

1	2			3	4	5	6	7	8	9	10			
	FECHA DEL NACIMIENTO										NATURALEZA		CONDICIÓN DE HABITANTE	
NOMBRES Y APELLIDOS	Día	Mes	Año	Pueblo	Provincia	Estado	Profesión (1)	Residencia habitual (2)	TIEMPO DE RESIDENCIA EN EL PUEBLO (3)	PER. TRIBUTARIA	TER. TRIBUTARIA	PER. INDUSTRIAL	TER. INDUSTRIAL	
1. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
2. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Betanzos</u>	<u>Galicia</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
3. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
4. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
5. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
6. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
7. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
8. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
9. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
10. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
11. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
12. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
13. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
14. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
15. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
16. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
17. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
18. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
19. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
20. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
21. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
22. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
23. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
24. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>	<u>Labrador</u>	<u>Betanzos</u>	24					
25. <u>Walter Roguel Porto</u>	2	Junio	1783	<u>Galicia</u>	<u>Coruña</u>	<u>Casado</u>								

NÚMEROS		CALLE, PLAZA, paseo, caserio, lugar, etc.	Número de la casa o de la vivienda.....	NOMBRES Y APELLIDOS	SEXO	EDAD	Soltero o casado o viudo	Parentesco o razón de convivencia con el cabeza de familia
de las personas de cada hoja.....	de las hojas.....				Varón o hembra			
152	3	1ª Eravonia Corre	24	Maria Fuentes Varco	Hem	6a	Soltero	hija
				Conrado Fuentes Varco	Hem	14a	Soltero	hija
				Juan Fuentes Varco	Var	2a	Soltero	hijo
				Mamuel Farinial Acea	Var	56a	Casado	Cabeza
				Rosario Casamaño Vasquez	Hem	57a	Casada	Esposa
153	6	id	26	Africano Farinial Casamaño	Var	23a	Soltero	hijo
				Carmen Rey Montero	Hem	82a	Viuda	Cabeza
				Josefa Fernandez Rey	Hem	41a	Viuda	hija
				Federico Pena Fernandez	Var	21a	Soltero	nieta
				Antonio Pena Fernandez	Var	19a	Soltero	nieta
154	4	2ª Eravonia Corre	3	Ramon Pena Fernandez	Var	18a	Soltero	nieta
				Aurora Pena Fernandez	Hem	12a	Soltera	nieta
				Joaquina Garcia Lidal	Hem	72a	Viuda	Cabeza
				Alfredo Conceiro Garcia	Var	26a	Soltero	hijo
				Elvira Conceiro Garcia	Hem	30a	Casada	hija
155	5	id	4	Jesús Arel Perez	Var	32a	Casado	Varón
				Mamuel Arel Conceiro	Var	3a	Soltero	nieta
				Pilar Arel Conceiro	Hem	2a	Soltera	nieta
				Elvira Arel Conceiro	Hem	1a	Soltera	nieta
				Carolina Vasquez Garcia	Hem	60a	Viuda	Cabeza
156	6	id	9	Mamuel Barreiro Vasquez	Var	39a	Soltero	hijo
				America Barreiro Vasquez	Hem	28a	Soltera	hija
				José Barreiro Vasquez	Var	20a	Soltero	hijo
				Lourdes Barreiro Vasquez	Hem	18a	Soltera	hija
				Mamuel Arel Comedrolal	Var	69a	Viuda	Cabeza
157	7	id	10	Luisa Garcia Miguez	Hem	35a	Viuda	muera
				Maria Luisa Arel Garcia	Hem	11a	Soltera	nieta
				Segundo Arel Garcia	Var	9a	Soltero	nieta
				Mamuel Arel Garcia	Var	11a	Soltero	nieta
				Pilar Gonzalez Sanchez	Hem	38a	Soltera	Sierventa
158	8	id	11	Encarnación Otero Pariza	Hem	63a	Casada	Cabeza
				José Noguerol Otero	Var	28a	Soltero	hijo
159	9	id	12	Carmen Noguerol Otero	Hem	21a	Soltera	hija

(a) Cabeza de familia, vecino, domiciliado o transeunte. En los cabezas de familia se especificará además si son vecinos o transeuntes.

OS DEPORTADOS GALEGOS NOS CAMPOS DE CONCENTRACIÓN
DA ALEMAÑA NAZI (1940-1945). O CASO DA COMARCA DE BETANZOS

¿Sabe leer?	Escribir?	NATURALEZA		Nacionalidad de los extranjeros	Profesión u ocupación	RESIDENCIA LUGAR		Tiempo que lleva viviendo en este Municipio donde se inscribió	¿Es análogo? ¿Se transcribe A. o T. según proceda?	CLASIFICACIÓN VEC DEL HABITANTE	RC
		Municipio	Provincia (y para los extranjeros Nación)			Residencia anterior inmediata	Provincia (y para los extranjeros transientes Nación)				
ni	ni	Betanzos	Coruña		Escolar	Betanzos	Coruña	6a		Domici	
no	no	id	id		"	id	id	14a		Domici	
no	no	id	id		"	id	id	2a		Domici	
ni	ni	id	id		Labrador	id	id	56a		Cabeza - He	
no	no	id	id		Labores	id	id	57a		Domici H	
ni	ni	id	id		Lapatero	id	id	23a		He	
no	no	id	id		Labores	id	id	82a		Cabeza - He	
ni	ni	id	id		Labores	id	id	11a		He	
ni	ni	id	id		Escribiente	id	id	19a	Ar	Domici H	
ni	ni	id	id		Empleado	id	id	18a	Ar	Domici	
ni	ni	id	id		Empleado	id	id	18a		Domici	
ni	ni	id	id		Escolar	id	id	12a		Domici	
no	no	Monferr	id		Panadero	Monferr	id	60a		Cabeza - He 3	
ni	ni	Betanzos	id		Panadero	Betanzos	id	26a		He	
ni	ni	id	id		Labores	id	id	30a		Domici	
ni	ni	id	id		Empleado	id	id	32a		He 1	
no	no	id	id		"	id	id	3a		Domici 3	
no	no	id	id		"	id	id	2a		Domici	
no	no	id	id		"	id	id	1a		Domici	
ni	ni	id	id		Labores	id	id	60a		Cabeza - He 4	
ni	ni	id	id		Carpintero	id	id	39a		He	
ni	ni	id	id		Labores	id	id	28a		He	
ni	ni	id	id		Carpintero	id	id	20a		Domici	
ni	ni	id	id		Labores	id	id	11a		Domici	
ni	ni	Oranga	id		Carnicero	Oranga	id	33a		Cabeza - He	
ni	ni	St. Marta	id		Labores	St. Marta	id	19a		He	
ni	ni	Betanzos	id		Escolar	Betanzos	id	11a		Domici 2	
ni	ni	id	id		Escolar	id	id	9a		Domici	
no	no	id	id		"	id	id	11a		Domici 2	
no	no	Coruxal	id		Labores	Coruxal	id	2a		He	
ni	ni	Betanzos	id		Labores	Betanzos	id	63a		Cabeza - He H	
ni	ni	id	id		Escribiente	id	id	21a		He	
ni	ni	id	id		Labores	id	id	21a		He	

ARQUIVO MUNICIPAL DE BETANZOS. Padrón de 1936-1

ROS de las personas de cada hoja...	CALLE, PLAZA, paseo, caserio, lugar, etc.	Número de la casa o de la vivienda, ...	NOMBRES Y APELLIDOS	SEXO Varón o hembra	EDAD	Soltero casado o viudo	Parentesco o razón de convivencia con el cabeza de familia
2 ^a Travesía Corre			Felipe Noguerol Otero	Var	23a	Soltero	hijo
			Encarnación Noguerol Otero	Rem	21a	Soltera	hija
			Antonio Noguerol Otero	Var	18a	Soltero	hijo
			Lourdes Noguerol Otero	Rem	15a	Soltera	hija
H	Pescadería	6	Ramón Santaló Xillar	Var	41a	casado	Cabeza
			M ^a del Pilar Ponte Concino	Rem	59a	casada	Esposa
			M ^a Petrona Santaló Ponte	Rem	36a	Soltera	hija
			Gloria Otero Otero	Rem	23a	Soltera	Simienta
H	id	6	Manuela Quintal Vazquez	Rem	30a	Viuda	Cabeza
			Concepción Varela Quintal	Rem	12a	Soltera	hija
			Manuel Balado Quintal	Var	14a	Soltero	hijo
			Emilio Quintal Vazquez	Var	25a	Soltero	hermano
3	id	9	Pedro Castro Damián	Var	59a	casado	Cabeza
			Carmen Suarez Vazquez	Rem	61a	casada	Esposa
			Arrección Perez Benedit	Rem	13a	Soltera	En familia
1	id	9-2 ^a	Josefa Carneiro Rodriguez	Rem	67a	Soltera	Cabeza
3	id	9-2 ^a	Manuel Perez Cores	Var	38a	Soltero	Simienta
			Irólina Barroel Gamallo	Rem	11a	Soltera	Simienta
			Juana Perez Pinatal	Rem	13a	Soltera	Simienta
4	id	11	Manuel Louna Diaz	Var	42a	casado	Cabeza
			Maria Rodriguez Seijoso	Rem	42a	casada	Esposa
			Manuel Louna Rodriguez	Var	13a	Soltero	hijo
			Xicente Louna Rodriguez	Var	14a	Soltero	hijo
			Margarita Louna Rodriguez	Rem	7a	Soltera	hija
			Aquilino Louna Rodriguez	Var	5a	Soltero	hijo
			Remedios Cortés Seco	Rem	113a	Soltera	Simienta
2	Sanchez de Baño	2	Antonia Amado Carballeira	Rem	63a	Viuda	Cabeza
			Maria Eraseira Amado	Rem	27a	Soltera	hija
2	id	2 ^a	Nicolás Cartillon Garcia	Var	68a	casado	Cabeza
			Antonia Gabin Lamente	Rem	58a	casada	Esposa
H	id	2 ^a	Manuel Cartillon Gabin	Var	26a	casado	Cabeza
			Maria Vazquez Cabada	Rem	23a	casada	Esposa
			Josefa Cartillon Vazquez	Rem	14a	Soltera	hija

Cabeza de familia, vecino, domiciliado o transeunte. En los cabezas de familia se especificará además si son vecinos o transeuntes.

OS DEPORTADOS GALEGOS NOS CAMPOS DE CONCENTRACIÓN
DA ALEMAÑA NAZI (1940-1945). O CASO DA COMARCA DE BETANZOS

Orell

15 de Mayo 1936

¿Sabe?		NATURALEZA		Nacionalidad	Profesión	RESIDENCIA LEGAL		Provincia	¿Es?	¿Es?	CLASIFICACIÓN LEGAL
Leer?	Escribir?	Municipio	Provincia (y para los extranjeros Nación)	de los extranjeros	oficio u ocupación	Punto donde tiene su residencia como vecino o domiciliado	Residencia anterior inmediata	(y para los extranjeros transeúntes Nación)	que tiene residencia en esta Municipio donde se inscribe	¿Es transeúnte? - Se pondrá a oír según proceda	
si	si	Betanzos	Coruña		Receptor	id	id	Coruña	30a	E	Extranjero
si	si	id	id		Estudiante	id	id	id	21a		Domiciliado
si	si	id	id		Empleado	id	id	id	18a		Domiciliado
si	si	id	id		Laborer	id	id	id	15a		Domiciliado
si	si	Santiago	id		Indiano	Carbia	Pontevedra	30a			Cabeza - Vecino
si	si	Albegonda	id		Laborer	id	id	id	30a		Domiciliado
si	si	Carbia	Pontevedra		Laborer	id	id	id	30a		Vecino
no	no	Mezga	id		Laborer	id	id	id	30a		Vecino
no	no	Niño	Coruña		Comercio	Niño	Coruña	18a			Cabeza - Vecino
si	si	Betanzos	id		Escolar	Betanzos	id	id	12a		Domiciliado
no	no	id	id		"	id	id	id	14a		Domiciliado
si	si	id	id		Comercio	id	id	id	25a		Vecino
si	si	Cairós	id		Laborer	Buenos Aires	id	id	20a		Cabeza - Vecino
si	si	Betanzos	id		Laborer	Betanzos	Coruña	61a			Domiciliado
si	si	Oranga	id		Estudiante	Oranga	id	id	1m	E	Extranjero
si	si	Betanzos	id		Laborer	Betanzos	id	id	61a		Cabeza - Vecino
si	si	Santiago	id		Empleado	Santiago	id	id	14a		Vecino
si	si	Cerdado	Pontevedra		Estudiante	Cerdado	Pontevedra	20a			Domiciliado
si	si	Oranga	Coruña		Estudiante	Oranga	Coruña	10a			Domiciliado
si	si	Betanzos	id		Comercio	Betanzos	id	id	12a		Cabeza - Vecino
si	si	id	id		Laborer	id	id	id	12a		Domiciliado
si	si	id	id		Escolar	id	id	id	13a		Domiciliado
si	si	id	id		Escolar	id	id	id	11a		Domiciliado
si	si	id	id		Escolar	id	id	id	7a		Domiciliado
no	no	id	id		"	id	id	id	5a		Domiciliado
si	si	id	id		Laborer	id	id	id	113a		Vecino
no	no	Grijoa	id		Laborer	Grijoa	id	id	50a		Cabeza - Vecino
si	si	Betanzos	id		Laborer	Betanzos	id	id	27a		Vecino
no	no	id	id		Laborer	id	id	id	62a		Cabeza - Vecino
no	no	Padome	id		Laborer	Padome	id	id	10a		Domiciliado
si	si	Betanzos	id		Laborer	Betanzos	id	id	26a		Cabeza - Vecino
si	si	id	id		Laborer	id	id	id	23a		Domiciliado
no	no	id	id		"	id	id	id	10a		Domiciliado

Mod. 319 A
P. e Imp. Lombardero
Coruña-Lago-Porcel

NOTAS

¹ Boletín Oficial da Provincia da Coruña, 155 (06-VII-1929): p. 679.

² Tódolos números de deportación que figuran neste traballo figuran dentro de BERMEJO, B. e CHECA, S. (2006): *Libro Memorial. Españoles deportados a los campos nazis (1940-1945)*, Madrid, Ministerio de Cultura.

³ En *El Ideal Gallego* (07-IX-1926: p. 6) e *Heraldo de Galicia* (24-X-1926: p. 3), figura o nome de José González Regueiro, natural da Coruña e ligado coa substitución militar de 1921, algo que desbota que sexa o noso José González, quen nesa data tiña 14 anos. Pola outra beira, en *El Eco de Santiago* (31-III-1937: p. 3) figura outro José González Regueiro. Xulgado e condenado a prisión en Compostela por xuíces franquistas en 1937, tiña 18 anos no intre do xuízo, segundo a base de datos Nomes e Voces, o que imposibilita a relación co noso caso.

⁴ *La Voz de Cantabria*, 16-X-1929: p. 9.

⁵ *El Compostelano*, 13-VI-1929: p. 2; e *El Pueblo Gallego*, 01-X-1929: p. 8.

⁶ *El Ideal Gallego*, 27-I-1932: p. 6.

⁷ Boletín Oficial da Provincia de Oviedo, 05-II-1936: p. 22.

⁸ Boletín Oficial do Ministerio de Defensa, Diario Oficial de Marina, 285 (22-IX-1930); e *El Correo Gallego*, 24-VIII-1933: p. 1.

⁹ Boletín Oficial del Ministerio de Defensa, Diario Oficial de Marina, 252 (29-IX-1938).

¹⁰ *El Correo Gallego*, 12-VII-1936: p. 1.

¹¹ FERNÁNDEZ DÍAZ, V. (2009): *El exilio de los marinos republicanos*, València, Publicacions de la Universitat de València: p. 265. Na referencia de BARRERA BEITIA, E. (2007), figura o número 60.260.

¹² Boletín Oficial do Estado, 22-VI-1983 (148): p. 17486.

BIBLIOGRAFÍA

- ÁLVAREZ, Santiago (1989). *Las milicias populares gallegas*. Sada, Edicións do Castro.
- BARRERA BEITIA, Enrique (2007). «Felipe Noguerol Otero». En BARRERA BEITIA, Enrique e GONZÁLEZ MAURIZ, Bruno (coords.). *Retallos da Memoria*. Ferrol, Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática, 44-67.
- BARRERA BEITIA, Enrique (2012). *Galegos en Mauthausen*. A Coruña, Deputación da Coruña.
- BERMEJO, Benito e CHECA, Sandra (2006). *Libro Memorial. Españoles deportados a los campos nazis (1940-1945)*. Madrid, Ministerio de Cultura.
- CALLE, Eduardo e SIMÓN, Ada (2005). *Los barcos del exilio*. Madrid, Oberón.
- FERNÁNDEZ DÍAZ, Victoria (2009). *El exilio de los marinos republicanos*. València, Publicacions de la Universitat de València.
- FERNÁNDEZ PRIETO, Lourenzo (2011). *A represión franquista na comarca da Coruña. Vida na memoria*. Ames, Edicións Laiovento.
- GARRIDO FERNÁNDEZ, Alba (2021). *Estudo das traxectorias e experiencias vitais dos galegos que foron deportados a campos de concentración da Alemaña nazi (1940-1945)* (Traballo de Fin de Mestrado inédito). Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela.
- LEIRA CASTIÑEIRAS, Francisco (2013). «Los soldados de Franco. Entre la mobilización ciudadana y el reclutamiento militar obligatorio. Galicia, 1936-39». En *Revista Universitaria de Historia Militar (RUHM)*, Vol. 4, 2, 16-42.

NORMAS DE PRESENTACIÓN DE ORIXINAIS DO ANUARIO BRIGANTINO

Tema

O *Anuario Brigantino* é una revista de investigación nos campos da Arqueoloxía, Historia, Historia da Arte, Historia da Literatura e Antropoloxía, podendo admitir excepcionalmente outros, segundo o criterio do Comité Científico. O ámbito de investigación primará o marco xeográfico de Betanzos e a súa comarca, sendo extensible ao resto de Galicia. Está editada polo Concello de Betanzos e a súa periodicidade é anual.

Orixinais

Os orixinais deberán ser inéditos. Oportunamente e diante de traballos de especial interese, o Comité Científico poderá contemplar a publicación de traducións, a reedición de traballos raros e/ou antigos, así como edicións corrixidas e/ou aumentadas de traballos publicados fóra da revista.

Formato, lingua e soporte

Os traballos deben enviarse por correo electrónico a anuariobrigantino@betanzos.net. Os textos remitiránse en galego, castelán, portugués ou inglés en calqueira programa de procesador de textos (Word, Open Office e similares) e as fotos en formato JPEG ou TIFF.

Extensión e ilustracións

Unha vez maquetado co estilo propio do *Anuario Brigantino*, aconséllase que o traballo non supere as 25 páxinas, se ben o Comité Científico poderá establecer as excepcións que considere oportunas.

Autor-Autores

Engadirase unha nota biográfica do autor ou autores, que non exceda as 5 liñas maquetadas. Dita nota debe incluír o correo electrónico, a institución onde presten os seus servizos e a labor que desempeñan.

Sumario e Abstract

Os orixinais deberán acompañarse dun sumario ou resumo na lingua do traballo e outro (abstract) en inglés, que non deben exceder, cada un, das 10 liñas maquetadas. Ademais haberá que escoller cinco palabras

clave que definan o contido do traballo e presentalas no idioma orixinal do traballo e na súa tradución ao inglés.

Texto

Empregarase a cursiva para aquelas palabras que se utilicen como denominacións técnicas ou sexan alleas á lingua na que se redacta o orixinal.

Utilizaranse as comiñas « ... » para as citas textuais breves (inferiores a 50 palabras); as demais irán en parágrafo á parte e sangradas na marxe esquerda sen entrecomiñar. As comiñas simples " resérvanse para conter significados. As supresións de texto nas citas indicaranse mediante tres puntos entre corchetes [...]. As intervencións do autor nas citas tamén se farán entre corchetes.

Citas bibliográficas

Citas parentéticas complementarias da bibliografía final.

No texto, entre paréntese, sitúase o apelido (ou apelidos, se se considera) do autor ou autores, con minúscula e sen a inicial do nome propio, seguido por coma, espacio e ano de publicación.

Se é preciso, despois de dous puntos, irá o número de páxina (se se sinala a primeira e a última, sepáranse por un guión). Se se trata dunha obra en varios volumes, antepoñerase o número do que corresponda ó da páxina, separados por coma. Se o envío non é a unha páxina senón a unha columna, un documento, etc. incluírase antes da cifra a abreviatura correspondente.

Exemplos: (Miguez, 2000), (García Bellido, 1943: 21), (Pastoureaux, 1988: 261-316), (Meijide, 1988: doc. 2, 38).

Cando no mesmo ano hai dúas ou máis publicacións dun mesmo autor ás que hai que referirse, colócase detrás do ano unha letra para identificalas: (Monteagudo, 2000a). Cando se inclúe o nome do autor no texto, entre parénteseponse só o ano e, se procede, as páxinas. Exemplo: Como indicou Barreiro Fernández (1984: 51)...

Se hai máis dun autor, inclúense todos ata tres, separados por comas, e se hai máisponse só o primeiro seguido de et al.

Notas ó pé

As notas ao pé aparecerán ao final do texto e non conterán referencias bibliográficas, xa que estas deberán aparecer dentro do propio texto e colocadas entre parénteses. As notas ao pé servirán unicamente para desenvolver de forma somera algunha idea ou aportación que non vaia aparecer no texto do artigo. Empregaranse as notas ao pé para citar as obras literarias antigas, as notas ao pé e os recursos electrónicos:

Recursos e edicións dixitais

Indicarase a dirección web e a data de consulta entre corchetes.

RICCIONI, Stefano (2008): «Épiconographie de l'art roman en France et en Italie (Bourgogne/Latium). L'art médiéval en tant que discours visuel et la naissance d'un nouveau langage», Bulletin du Centre d'Études Médiévales d'Auxerre, no 12 [<http://cem.revues.org/index7132.html>]. Consulta de 10-10-2008].

Notas de prensa

Poderán ir como nota ao pé indicando o título da publicación, a data de publicación, o número do exemplar e as páxinas. En caso de contar un título a nota ou a imaxe empregada, deberá ser escrito en cursiva.

Obras literarias antigas

Acoleranse ás referencias abreviadas de uso común, precedidas do nome do autor en maiúscula e do título da obra: SAN ISIDORO, Etimologías, II, 3, 5, entendéndose libro II, capítulo 3, sección 5. No caso de utilizar edicións modernas das mesmas, seguirase o formato da norma antecedente. Os textos bíblicos serán citados así: Éxodo 5, 1-2; Apocalipsis 12, 7. Pódense tamén utilizar as abreviaturas convencionais dos libros: Ex. 5, 1-2; Ap. 12, 7.

Bibliografía final

Monografías e obras colectivas

APELIDO(S), Nome completo (ano): Título en cursiva. Editorial, lugar de edición, [vol./tomo]. De existir varios autores, cada nome e apelido(s) se separarán por punto e coma. BARNAY, Sylvie (1999): Le ciel sur la terre. Les apparitions de la Vierge au Moyen Âge. Éditions du Cerf, París.

Se se trata dunha obra colectiva citada na

súa integridade, indicarase «ed./dir./coord.» entre o nome do compilador e o ano de edición.

CARRERO, Eduardo; RICO, Daniel (eds.) (2004): Catedral y ciudad medieval en la Península Ibérica. Nausicaá, Murcia.

Artigos de revistas

APELIDO(S), Nome completo (ano): «Título». Nome da revista en cursiva, vol./tomo, no, páxinas. YARZA LUACES, Joaquín (1974): «Iconografía de la Crucifixión en la miniatura española, siglos X al XII». Archivo Español de Arte, t. XLVII, no 185, pp. 13-38.

Capítulos de libros e contribucións en actas de congresos

APELIDO(S), Nome completo (ano): «Título». En: APELIDO(S), Nome completo (ed./dir./coord.): Título do libro ou volume de actas en cursiva. Editorial, Lugar de edición, [vol./tomo], páxinas. KENAANKEDAR, Nurith (1974): «The Impact of Eleanor of Aquitaine on the Visual Arts in France». En: AURELL, Martin (dir.): Culture Politique des Plantagenêt. Université de Poitiers-Centre d'Études Supérieures de Civilisation Médiévale, Poitiers, pp. 39-60.

Se o autor do capítulo coincide co autor do libro, non se reitera o nome, dándose por sobreentendido. SAUERLANDER, Willibald (1974): «Über die Komposition des Weltgerichts-Tympanons in Autun». En: Romanesque Art. Problems and Monuments. The Pindar Press, Londres, vol. I, pp. 223-267.

Catálogos de exposicións

Título da exposición en cursiva (ano), catálogo da exposición (Lugar, ano). Editorial, Lugar de edición. The Year 1200. A Centennial Exhibition at The Metropolitan Museum of Art (1970), catálogo da exposición (Nueva York, 1970). The Metropolitan Museum of Art, Nueva York.

No caso de citar unha contribución concreta dentro dun catálogo, proceder segundo a norma precedente incluíndo os datos precisos da exposición de acordo coa presente norma. CUADRADO, Marta (2001): «Virgenes abrideras». En: Maravillas de la España Medieval. Tesoro sagrado y monarquía, catálogo da exposición (León, 2000-2001). Junta de Castilla y León, vol. I, pp. 439-442.

Teses doutorais e memorias de investigación inéditas

APELIDO(S), Nome completo (ano): Título da tese en cursiva. Tese doctoral/memoria de investigación inédita, Universidade/centro de investigación.

PÉREZ HIGUERA, María Teresa (1974): Escultura gótica toledana. La catedral de Toledo (siglos XIII- XIV). Tesis doctoral inédita, Universidad Complutense de Madrid.

Edicións de fontes e obras literarias

NOME E APELIDO(S) (ano): Título en cursiva. Edición de APELIDOS, Nome (ano da edición moderna): Título da edición en cursiva. Editorial, Lugar de edición, [volume/tomo].

JOHANNES GERSON (1363-1429): Opera Omnia. Edición de DU PIN, Louis Ellies (1987): Johannes Gerson. Opera Omnia. George Olms Verlag, Hildesheim, vol. III.

Se non se pode precisar a data exacta da fonte orixinal, indícase o século, e se tampouco fose posible indicar isto, deixárase en branco indicando ó final a data da edición moderna.

Ilustracións

As imaxes incluídas serán fotografías ou deseños libres de dereitos. En caso de reproducir imaxes xa publicadas, deberá citarse debidamente a fonte orixinal. No caso de imaxes tomadas de Internet, especificarase a dirección web e a data de captura. En todo caso, o autor do traballo será o responsable de calquera posible vulneración de dereitos. O envío das imaxes debe facerse en formato JPG ou TIFF, cunha calidade mínima que permita a súa edición e maquetación. De non ser así, poderá ser descartada. De existir un lugar determinado dentro do texto para a colocación das imaxes, debe ser indicado cunha numeración correlativa (Imaxe 1, Imaxe 2, etc.) para facilitar o traballo de edición posterior. Cada foto deberá ir acompañada dun texto para o pé de foto no que se citará a información do seguinte xeito: APELIDOS, Nome (Ano). Título ou descrición da fotografía en cursiva. Medidas, fondo.

Fig. 14. FERRER (ca.1890). Vendedoras na rúa da Porta da Vila. Arquivo Municipal de Betanzos.

Se se trata da reprodución dalgunha obra de arte o sistema será similar:

APELIDOS, Nome (Ano). Título da obra en

cursiva. Material e medidas se se coñecen. Fondo do que procede.

Fig. 15. LÓPEZ CRESPO, J. (1903). José Ildefonso Portal Montenegro. Museo das Mariñas.

Dereitos

Os autores serán sempre os responsables legais dos seus textos. Non se poderá esixir ningún tipo de remuneración económica nin a publicación do traballo supón ningún tipo de relación contractual co Concello de Betanzos.

Revisión

Será decisión do Comité Científico a publicación definitiva de cada traballo, tratando sempre de corrixir xunto co autor todos aqueles erros que sexan advertidos.

Os artigos de investigación estarán avaliados por dous expertos no tema, revisando o traballo de forma anónima seguindo o sistema de dobre cego e emitindo un informe no que se valorará a pertinencia da súa publicación.

A revista comprométese a adoptar unha decisión sobre a publicación de orixinais nun prazo de seis meses, reservándose o dereito de publicación nun prazo de dous anos, dependendo sempre das necesidades da revista.

O *Anuario Brigantino* contactará cos avaliadores aos que lles remitirá unha copia do texto sen indicio directo da identidade do autor e un modelo de informe no que se poida avaliar o contido do artigo, os aspectos formais, a calidade do texto, a clasificación tipolóxica no que deberemos encadralo e un veredicto no que se aconselle ou non a súa publicación ou a súa corrección. Estes datos poden ser enviados ao autor, tamén de forma anónima para o seu coñecemento e para favorecer as eventuais modificacións.

Corrección

Casa dos Espellos conta cun Comité de Redacción que revisará todos os textos e poderá propoñer modificacións nos mesmos aos autores, que disporán dun prazo máximo de dúas semanas para solventar os erros indicados. Non se permitirán cambios substanciais do texto entregado.